

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ROMANISTIKU
KATEDRA ZA ITALIJANSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

**Prevazilaženje mita o Americi u italijanskom romanu i
putopisu XX. stoljeća**

ZAVRŠNI MAGISTARSKI RAD

Student:

Matej Vrebac

Mentor:

prof. dr. Mirza Mejdanija

Sarajevo, oktobar, 2021.

SADRŽAJ

SAŽETAK	2
ABSTRACT.....	2
UVOD.....	3
1. Mit o Americi.....	4
2. Cesare Pavese, nemogućnost povratka sreći i pronalaska pripadnosti	9
3. Carlo Levi i američki san južne Italije.....	13
4. Pier Vittorio Tondelli	17
5. Putopis, kultura putovanja i iterologija.....	20
6. Mario Soldati i američko iskustvo mladog stipendiste.....	23
7. Giuseppe Antonio Borgese, profesor u (auto)egzilu	28
8. Italo Calvino, pisac zaljubljen u New York.....	34
ZAKLJUČAK	40
LITERATURA.....	41

SAŽETAK

Prevazilaženje mita o Americi u italijanskom romanu i putopisu XX. stoljeća

Matej Vrebac

Prevazilaženje mita o Americi u italijanskom romanu i putopisu XX. stoljeća je rad koji kao svoj primarni cilj ima pokazati i objasniti zaokupljenost italijanskog društva i kulturne scene za sve što se može definirati pridjevom „američko“. Tekstualnom analizom utemeljenom na korpusu od tri romana i tri putopisa s teorijskim okvirom postkolonijalnih, kulturalnih, književno-teorijskih te književno-historijskih studija se dokazuje i potkrepljuje primarna teza. Na kraju se pokazuje i dokazuje kako se ono što se naziva „mit o Americi“ prevazilazi u italijanskoj književnosti, jednako kao i u društvu uslijed društveno-historijskih okolnosti.

Ključne riječi: Amerika, italijanska književnost, putopis, roman, mit.

ABSTRACT

Prevazilaženje mita o Americi u italijanskom romanu i putopisu XX. stoljeća is a work that has as its primary goal to show, explain the preoccupation of Italian society and the cultural scene for all that can be defined by the adjective "American". The textual analysis based on a corpus of three novels and three travelogues with a theoretical framework of postcolonial, cultural, literary-theoretical and literary-historical studies proves and supports the primary thesis. In the end, it is shown and proven that what is called the "myth of America" is overcome in Italian literature, as well as in society due to socio-historical circumstances.

Keywords: America, Italian literature, travelogue, novel, myth.

UVOD

Postavili smo ispred sebe zadatak u ovom radu da predstavimo ono što ćemo odrediti kao „mit o Americi“ i njegovo literarno ispoljavanje u romanu i putopisnoj prozi nekolicine italijanskih autora XX. stoljeća. Od izabranog korpusa uistinu velikog broja romanopisaca i putopisaca tog razbolja analizirat ćemo šest reprezentativnih primjera: *La luna e i falò* Cesarea Pavesea, *Cristo si è fermato a Eboli* Carla Levija, *Altri libertini* Piera Vittorija Tondellija te putpise *America primo amore* Maria Soldatija, *Atlante americano* Giuseppea Borgesea i *Diario americano 1959-1969* Itala Calvina, kroz koje ćemo pokušati objasniti manifestacije mita o Americi te ujedno njegovo prevazilaženje. Pored dubinske tekstualne analize, pristupili smo komparativnom metodu te pomoćnom kritičkom litetraturom u domeni recentnih postkolonijalnih, kulturalnih, književno-teorijskih te književno-historijskih studija.

Naša primarna teza jeste pokazati na koje se sve načine ispoljava, konstruira i prevazilazi „duhovna zaokupljenost“ (termin A. Jollesa iz *Jednostavnih oblika*), kolektivni narativ, odnosno kako smo primarno definirali: „mit o Americi“ u italijanskom društvu i kulturi XX. stoljeća i ogledanje toga fenomena kroz literarne tragove. Sukladno tome odredit ćemo prvo temelje i povijest tog kolektivnog narativa u italijanskom društvu, zatim dati kritički osvrt i pregled pristupa putopisnoj književnosti te interesovanja koje se naročito povećalo za ovu temu u recentnijoj prošlosti kroz interdisciplinarne i postdisciplinarne susrete. Sve to kako bi se na kraju ponudila konkretna analiza tekstova s izdvojenim primjerima i promišljanjima o teorijskom okviru koji ćemo prethodno odrediti.

1. Mit o Americi

Za svrhe ovoga rada se nećemo usmjeriti na shvaćanje koncepta *mita* isključivo u njegovom tradicionalnom značenju mita kao narativa, tekstualnog utjelovljenja rituala, koji govori o prapočetcima svijeta i njegovom porijeklu, mita u značenju kojeg Tvrtko Kulenović najjednostavnije definira kao *svetu i istinitu priču*¹. Kulenović nadodaje još da je mit kao priča tako sveta za one u čijem krugu je nastala, i istinita za njih apsolutno a za nas relativno ali veoma duboko, samo ako želimo da slušamo², a nas upravo zanima da saslušamo priču o Americi, naročito o predodžbi Sjedinjenih Američkih Država, koja nastaje na italijanskom poluotoku u drugoj polovici 19. st. te u koju je dobar dio italijanskog društva vjerovao kao istinitu i svetu dovodeći do rađanja italijanske inačice *american dream*-a i manifestacije tog američkog sna u italijanskoj kulturi. Iako svjesni kompleksnosti i cijelih studija koje proizlaze iz interesovanja prema fenomenu mita, dovoljno je pomenuti i samo se dotaknuti Frazerovih studija, Freudovog psihoanalitičkog pristupa kojeg Jung proširuje na arhetipsku ravan i kolektivno nesvjesno, Jollesovog pristupa mitu kao jednostavnom obliku, Cassierovog simbolističkog poimanja mitskog mišljenja, Lévi-Straussovog strukturalističkog pristupa, Barthesovog ideološkog iščitavanja mitova ili pak Fryeovo smještanje mita u moduse književnosti, da se shvati do koje mjere su različiti teorijski pravci³ tumačili mit i sve što se uz njega veže. Mi se ograničavamo na vrlo jednostavno shvaćanje mita vezano etimološkim porijeklom od grčke riječi *μῦθος* koja označava pojmove riječ, priču, diskurs, bajku i legendu. Tako shvaćena priča o Americi, mit i motivi o državi zvijezda i pruga kao kolektivnom mišljenju italijanskog društva se počinje oblikovati već nakon samog ujedinjenja Italije 1861. kada kreće emigracijski val u zemlje Novog svijeta na koji će gledati kao rajski Eden. Eden iz kojeg bježe uslijed siromaštva i bijede, ali Eden koji se konstituiše i kroz književno i intelektualno polje. Mirza Mejdanija u svojoj knjizi *Simbolika i mit u djelima Cesarea Pavesea* piše: *Jednostavno rečeno, mit o Americi nije ništa drugo do*

¹ Kulenović, Tvrtko (1995), *Rezime*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, str. 26.

² Ibid.

³ više o ovim različitim pristupima mitu vidjeti u preglednom radu: Šimić, Krešimir (2003), „Mit kao antropološka konstanta“ u *Bogoslovska smotra*, 73(4), str. 685-711.

ogroman utjecaj Amerike na Italiju i slika koju je italijansko društvo imalo o njoj.⁴ tumačeći da je upravo to primjer kako jedno društvo biva podložno tuđoj intelektualnoj hegemoniji onda kada nema vlastite pa se zbog toga okreće stranoj književnosti. I doista, pored emigracije koja će sudjelovati velikim dijelom u izgradnji mita o Americi u italijanskom društvu, književna produkcija će uveliko djelovati na stvaranje mita o Americi, naročito u periodu između dva svjetska rata. Sve što se prevodi u tom periodu na području Italije je većinski s angloameričkog govornog područja te će vrsni prevodioci poput Cesarea Pavesea, Elia Vittorinija, Eugenia Montalea i Gaimea Pintora (amerikanisti od kojih, zanimljivo, nikad niko neće stupiti na tlo Amerike) uveliko doprinijeti svojim prevodilačkim djelom u stvaranju ove utopije. Prvenstveno im prevođenje američke književnosti u kojoj je zastupljen *slang* omogućava uvid u nove vidove jezičkog izražaja koji bježi od monolitnosti, strogog formalizma i norme. Pod uredništvom Elia Vittorinija je 1941. u izdanju Bompianija objavljena antologija *Americana*, prevedenih tekstova dotada skoro nepoznatih autora poput Poea, Hawèorna, Londona, Hemingwaya i dr., ali će ubrzo biti podvrgnuta fašističkoj cenzuri. Posthumno će Einaudi pod uredničkom palicom Itala Calvina 1951. objaviti antologiju *La letteratura americana e altri saggi* koju je priredio Cesare Pavese na osnovu prevedenih tekstova Melvillea, Lewisa, Withmana, Faulknera, Defoa, Dickensa i dr., a zadnji dio ove antologije, *Mito*, sadržava veliki broj Paveseovih autorskih tekstova o promišljanjima mita, književnosti i društva. No, otkud tako zanimanje za kulturu i književnost Italiji tako daleke zemlje, i na geografskom, kulturološkom i političkom nivou? Mejdanija pojašnjava:

Naime, dok su u Evropi sloboda i demokratija bile iskorijenjene političkim režimima, preciznije fašizmom i nacizmom, Amerika je predstavljala demokratsku zemlju ispunjenu nadom u novu i ljepšu budućnost. Snažna i mlada nacija, odnosno njena kultura, nije nosila teret tlačiteljske tradicije koja bi sputavala svaki slobodni pokret prema nečemu novom, pa je kao takva Amerika u očima italijanskog društva i intelektualaca postala kulturni i politički mit, simbol protivljenja i neslaganja s fašističkom ispraznom ideologijom i kulturom.⁵

⁴ Mejdanija, Mirza (2020), *Simbolika i mit u djelima Cesarea Pavesea*, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 199.

⁵ Ibid., str. 200.

Baš tako zagledana u SAD, Italija će u svome osjećaju provincijske izolovanosti vidjeti u Americi oazu potpune slobode i „novog čovjeka“ koji je prije svega „obični čovjek“: radnik, seljak, pobunjenik, imigrant, nezaposlen, dakle svaki oblik reprezentacije koji do tada nije imao povlašten i vidljiv status u okviru italijanske, ali i europske tradicije, gdje su tada na tronu književnosti junaci buržoazije, poput esteta i dekadentata iz D'Annunzijevih romana.

Ambra Meda u svojoj knjizi *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti (S onu stranu mita. Italijanski pisci na putovanju u Sjedinjenim Američkim Državama)* piše o prevazilaženju mita i stvarnoj, realnoj slici SAD-a preko putopisne proze italijanskih pisaca, ali u uvodu nam objašnjava kako se mit o Americi uobličavao kroz filoamerikanizam i snivanje američkog sna. Meda navodi da se u Italiji prva verzija mita o Americi uspostavlja kada intelektualni sloj Risorgimenta – pokreta za ujedinjenje Italije među sobom širi i čita Tocquevilleovu *O demokraciji u Americi (De La Démocratie en Amérique)*, još uvijek djevičanskoj i divljoj zemlji⁶ za koju Tocqueville kaže da se *najbogatiji među ljudima i zadnji među zanatlijama skupa drže za ruke na ulici*⁷. Napomenuli smo da će tek nakon 1861. krenuti veliki migracioni egzodus prema obje Amerike kada će u Italiju početi stizati pisma prvih migranata iz Amerike te Meda upravo u tome vidi kako se italijanska verzija *american dream*-a razvija oko utopističkih projekcija seljačkih masa⁸. Tako da ta pisma, uz razglednice i slike iz dnevne štampe, pristigla u rodna mjesta iseljenika predstavljaju pravu malu senzaciju i imaju širok odjek među publikom koja ih čita, tačnije kojoj bivaju pročitana (1871. je preko 70% građana/ki Italije bilo nepismeno⁹) te su glavni izvor informacija za konsolidaciju mita. U tom periodu se javljaju i anitemigracionističke težnje koje uglavnom ispoljavaju književnici, poput recimo Pirandella¹⁰, koji otvoreno prozivaju da se slobodno

⁶ Meda, Ambra (2011), *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti*, Vallecchi, Firenze, str. 13.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., str. 14.

⁹ *Italia in cifre* (2011), ISTAT, Roma, str. 14

¹⁰ Jedan Pirandellov junak iz novele *L'altro figlio* iz 1905. tako kaže: "Ali što u pismima ne kažu o problemima koje nailaze gore?; „samo dobro kazuju, i svako pismo je za te neuke bitange poput kokoške:- ko-ko-da – ako ih se zove i potjera sve skupa.“ Citirano prema: Meda, Ambra (2013), „L'italianità "naufragata": Rappresentazioni letterarie dell'emigrato italiano in America nell'odeporica del Ventennio“, *Italica* 90(4), str. 211.

kaže o tome šta iseljenici stvarno dožive i s kakvim prezirom i iskorištavanjem se susreću. Treba dodati da nije samo emigracijsko iskustvo doprinijelo formiranu mita o Americi. Ambra Meda piše:

U stvaranju „nove proleterske i kozmopolitske legende“ uspostavljene preko okeana je u velikoj mjeri doprinio hollywoodski film, koji je oblikovao mitsko lice Amerike, pokazujući gledateljima svijet iz bajke koji je čak i moguć, društvo koje karakterizira obilje, pokretljivost, sloboda izbora, u toj mjeri da se može tvrditi da je kinematografsko iskustvo prethodilo i uvjetovalo mitsku sliku koju su izradili književnici.¹¹

I doista je većina filmova koju su bili prikazani u Italiji od 20-ih pa sve do kraja fašističke diktature bila hollywoodske produkcije, što je čak fašističkoj vladi i agencijama za cenzuru više odgovoralo naspram europske kinematografije jer su upravo američki filmovi orijentirali prema gledateljstvu sliku mlade, prosperitetne, dinamične nacije, sliku blisku futurističkoj projekciji koju je fašizam uzdizao i htio se poistovjetiti. Treba naglasiti da je odnos i građenje mita bilo dvosmjerno tokom fašističke Italije. S jedne strane je bio istaknut amerikanizam i oduševljenje SAD-om kao uzorom moderniteta zajedno s američkom reakcijom podrške Mussoliniju kao protivniku socijalističkih ideologija o kome američko javno mnijenje uživa sliku genijalnog *inovatora i istraživača* ili pak *self-made man od skoro nadljudske volje za moći*¹². S druge strane je naglašen antiamerikanizam, uslijed američkih sankcija Italiji 1936. u Ligi naroda zbog agresije na Etiopiju tzv. Drugi Italijansko-abesinijski rat, koji će sve više rasti zbog italijanskog približavanja nacizmu i antisemitizmu koje rezultira iskrcavanjem američkih vojnika 1943. na Siciliji kada su zvanično zabranjene projekcije američkih filmova.

American way of life koji u kolektivnom pamćenju Italijana predstavlja sve ono o čemu sanjaju, maštaju i žele, a prevedena djela američkih autora i hollywoodski filmovi im upravo omogućavaju takav vid eskapizma. Naravno, upravo je *udaljenost jedan od najvažnijih*

¹¹ Meda, Ambra (2011), *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti*, cit., str. 15.

Svi prijevodi su naši, ukoliko nije drukčije navedeno.

¹² Ibid., 22.

*elemenata da bi se kreirao jedan mit*¹³, a taj mit će italijanskom društvu i intelektualcima biti potreban kako bi dobili vlastitu refleksiju jer kako piše Cesare Pavese u svom tekstu *Ieri e oggi (Jučer i danas)* objavljenom 1947., nakon rata: *Američka kultura nam dopušta u tim godinama da na jednom velikom platnu vidimo kako se odvija naša vlastita drama.*¹⁴ Naravno i društvene okolnosti su se promijenile, Drugi svjetski rat će iznjedriti „postmoderno stanje“ koje mijenja optiku pogleda na Ameriku i prelazak s mita na antimit. Valja nadodati da će do tada preko 30 miliona Italijana i Italijanki napustiti granice države u kojoj su rođeni, a i masovna komunikacija će doprinijeti smanjenju udaljenosti Amerike preko koje se mit održavao. I sam Pavese u svome već pomenutom tekstu iznosi zaključak o kojemu i nakon skoro 70 godina možemo promišljati aktualizirajući ga na naš (globalni) kontekst:

*Ali bez fašizma kojem se treba suprotstaviti, odnosno bez povijesno progresivne misli koju bi utjelovljivala, čak ni Amerika, bez obzira koliko nebodera i automobila i vojnika da proizvede, više neće biti na čelu ijedne kulture. Bez misli i bez progresivne borbe će čak riskirati da se sama preda fašizmu i to čak u ime svojih najboljih tradicija.*¹⁵

¹³ Ibid., str. 19.

¹⁴ Pavese, Cesare, *Ieri e oggi* u *La letteratura americana e gli altri saggi*, Einaudi, elektronska knjiga, kindle format.

¹⁵ Ibid.

2. Cesare Pavese, nemogućnost povratka sreći i pronalaska pripadnosti

*U Americi, – rekoh –, lijepo je to što su baš svi kopilad.*¹⁶

Cesare Pavese (Santo Stefano Belbo, 1908. – Torino, 1950), jedan od najznačajnijih velikana italijanskog neorealizma, imao je veliki utjecaj svojim prevodilačkim, spisateljskim i kulturnim djelovanjem u formiranju mita o Americi, ali i prevazilaženju istog što se osjeti razvojem njegove poetike i stvaralaštva. Posljednji Paveseov roman *La luna e i falò (Mjesec i krijesovi)*, pisan u periodu septembra i oktobra 1949., objavljen je u aprilu 1950., nekoliko mjeseci prije nego što će si pisac tragično oduzeti život. U romanu se tematiziraju autorove uobičajne teme poput djetinjstva u pijemontskoj oblasti Langhe, odnos grada i sela, partizanski rat te bistvovanja s drugima. U *Mjesecu i krijesovima* se naracija izvodi u prvom licu preko glavnog lika Anguille, emigranta povratnika iz Amerike u jedno mjesto doline Belba gdje je odrastao kao udomljeno siroče: *Ovdje svi misle da sam se vratio da kupim kuću, zovu me Amerikancem, pokazuju mi svoje kćerke. Za jednog tipa koji je otišao skoro bez imena, trebalo bi mi se sviđati, i zapravo mi se sviđa.*¹⁷ Giulio Ferroni, kritičar i historičar italijanske književnosti, piše o romanu i glavnom liku:

*Pokušava da u sećanje vrati detinjstvo nad kojim lebdi praznična slika vatri koje se pale na brdima početkom avgusta; ali tragajući za ljudima koje je poznavao kao dete, on saznaje za smrt i uništenja koja su se dogodila na brežuljcima za vreme rata. Iz romana, osim ispraznog traganja za srećnim sećanjima, izviru izdavanje i užasi: prošlost i sadašnjost, početak i kraj ulivaju se u nemilosrdno ponavljanje prokletstva koje je deo života.*¹⁸

Upravo kroz spoznajnu činjenicu smrti i nesreće te da je sreća udaljena jednako kao i djetinjstvo, čak i nakon što se junak vrati ostvaren i bogat iz emigracije u SAD-u, u ovom se

¹⁶ Pavese, Cesare (2016), *La luna e i falò*, Einaudi, Torino, str. 16.

¹⁷ Ibid., str. 13.

¹⁸ Ferroni, Đulio (2005), *Istorija italijanske književnosti II*, prev. Mirela Radosavljević et al., CID, Podgorica, str. 506.

romanu prevazilazi mit o Americi. Mit i fantazija prestaju tek kada Anguilla zakorači na tlo dalekog kontinenta i upozna američki život, što nas sjeća na ranije pomenutu rečenicu Ambre Mede koja kaže da je za status mita potrebna (prostorna) udaljenost. Protagonista shvata da se mitska i simbolička stvarnost nalazi tamo gdje je odrastao te se upravo tu i vraća pokušavajući je pronaći. Mirza Mejdaniya dobro opaža u svojoj knjizi *Prikaz društva u književnosti italijanskog neorealizma*:

Amerika koja se u romanu povremeno pojavljuje kroz „flash backove“, djeliće slika i sjećanja, predstavlja neko drugo mjesto i daljinu, priželjkivanu u mašti, ali nesposobnu da dâ smisao životu koji je lišen stabilnosti. Za protagonistu se boravak u toj dalekoj zemlji pokazao kao beskoristan pokušaj bijega, koji je definitivno raskinuo odnos s prošlošću i sadašnjošću. Anguilla je u Americi prvenstveno tražio svoje Lange, a prevazilazeći individualni plan, pisac traži druge potvrde na historijskom planu. Kontinuitet između sadašnjosti i prošlosti prekinut je i ratom, koji ne samo da nije umirio krv onih koji su pali, već nastavlja potpirivati mržnje i podjele, a miješanje historije doprinosi slabljenju mladenačkih mitskih iluzija, svodeći ih na negativnu dimenziju, koja odbija svaku mogućnost budućnosti¹⁹.

Baš kako piše Mejdaniya, Anquillin put (kroz život i za Ameriku) je zapravo potreba otkrivanja vlastitog porijekla i pokušaj novog početka, ali historija i njezine okolnosti ne dopuštaju takvu konfiguraciju. Roman obiluje simboličkim postavkama, pa je i sama vatra iz naslova predstavljena tako da uslijed historije (prije svega strahotama i pustoši nakon Drugog svjetskog rata) mijenja značenje iz nevine i dječje perspektive veselja u turobnu vatru uništenja i smrti. Većina likova, koje je junak poznao i živio s njima tokom djetinjstva, je mrtva ili na neki način tragično završila, osim starog prijatelja Nuta s kojim često razgovara te su upravo te scene njihovih razgovora i kontrasta koji izranjaju među njima zapravo najljepše stranice ovog remek djela. U romanu se pojavljuje i dječak Cinto, ubog, zanemaren, skoro svaki dan svjedoči nasilju oca uzrokovanom neimaštinom. Jednom prilikom tokom

¹⁹ Mejdaniya, Mirza (2020), *Prikaz društva u književnosti italijanskog neorealizma*, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 155-156.

razgovora Nuta i Anguille o sudbini Cinta, Nuto kaže: *Uzaludno je slati ga u Ameriku. Amerika je već ovdje. Imamo ovdje i milijunaše i one koji umiru od gladi.*²⁰

Mirza Mejdanija u svojoj knjizi posvećenoj Cesareu Pavese piše da upravo *Mjesec i krijesovi* jeste roman koji prikazuje mit o prekookeanskoj zemlji²¹, odnosno prevazilazak tog mita zbog poraza glavnog junaka: *Protagonistov egzistencijalni poraz, iako ostaje u prvom planu, koincidira s historijskim porazom cijelog društva.*²² Upravo time što je društvo historijski poraženo nije moguće više vratiti se na predodžbu neke daleke zemlje koja obećava sreću. Svijet je drastično dobio nove obrise nakon Drugog svjetskog rata te je nakon strahota holokausta sve dobilo novu značenjsku dimenziju. Novi početci se ne mogu ostvariti bez bremena historije, onako kako je to zamislio protagonista:

*Prva stvar koju sam rekao, iskrcavajući se u Genovi usred kuća poharanih ratom, bijaše da je svaka kuća, dvorište, svaka terasa za nekoga značila nešto, i da je čak više od materijalne štete i mrtvih, teško razmišljati o tolikim proživljenim godinama, sjećanjima, nestalim u jednoj noći ne ostavivši ni traga. Ili ne? Možda je bolje tako, bolje da se sve zapali s krijesom suhog granja i da svijet krene ispočetka. U Americi se radilo tako – kada bi ti nešto dosadilo, neki posao, neko mjesto, mijenjao bi to. Tamo su čak cijela mjesta s gostionicama, općinom i trgovinama prazna, poput groblja.*²³

U pravu je Jugana Stojanović, značajna prevoditeljica Paveseovih djela na naš jezik, kada u pogovoru prijevoda romana *Đavo na brežuljku* za njegovo stvaralaštvo kaže:

*Iako krajnje subjektivno, ono je istovremeno duboko principijelno, pa napušta psihološku i sentimentalnu verodostojnost da bi se bavilo egzistencijalnim načelima. No upravo zato što su u tom delu zastupljeni ideološki, a ne psihološki kriterijumi, ono uspeva da se vine do najviših vrhova simbolike i poetske univerzalnosti.*²⁴

²⁰ Pavese, Cesare (2016), *La luna e i falò*, Einaudi, Torino, str. 50.

²¹ Mejdanija, Mirza (2020), *Simbolika i mit u djelima Cesarea Pavesea*, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 200.

²² Ibid., str. 195.

²³ Pavese, Cesare (2016), *La luna e i falò*, op. cit., str. 136-137.

²⁴ Stojanović, Jugana (1985), „Čezare Pavese“ u Pavese, Cesare (1985), *Đavo na brežuljku*, Svjetlost, Sarajevo, str. 163.

U romanu *Mjesec i krijesovi* slavnoga amerikaniste i pisca koji je u mnogočemu zadužio italijansku kulturu se najbolje očituje prevazilazak mita o Americi. Tekst kojeg Cesare Segre i Clelia Martignoni definiraju kao *harmoničnu fuziju realizma i mitskog simbolizma*²⁵ predstavlja izvanredno poetsko ostvarenje unutar piščevog opusa te se u ovom romanu mogu sažeti sve ključne teme Paveseovg rada i poetike.

²⁵ Segre, Cesare/Martignoni, Clelia (1996), *Guida alla letteratura italiana : testi nella storia. Vol. III, Dall'unità d'Italia a oggi*, Mondadori, Milano, str. 1217.

3. Carlo Levi i američki san južne Italije

Ali emigracija je sve promijenila. Nedostaje muškaraca i selo pripada ženama. Velik dio supruge ima muževe u Americi. Taj piše prve godine, piše još i druge, a poslije se ne zna ništa više o njemu, možda je osnovao drugu porodicu tamo, zasigurno nestaje zauvijek i ne vraća se više. Supruge ga čeka prvu godinu, čeka ga i drugu, poslije se desi prilika i rodi se dijete. Dobar dio djece je nezakonit: autoritet majki je vrhovni, Gagliano ima 1 200 stanovnika, u Americi je njih 2 000. Grassano ih ima 5 000 i skoro jednak broj u Sjedinjenim Američkim Državama.²⁶

Carlo Levi (Torino, 1902. – Rim, 1975.) iako po zanimanju liječnik, veći dio svoga života će posvetiti umjetnosti: ponajprije slikarstvu i književosti. U književnosti će se proslaviti svojim remek-djelom, memorijalističkim romanom *Krist se zaustavio u Eboliju* (*Cristo si è fermato a Eboli*), napisanog u Firenci između 1943. i 1944. gdje se skriva od fašističke hobotnice, a objavljenog 1945. Roman je zapravo autorovo pretočenje iskustva nakon što 1935. i 1936. biva konfiniran u Južnu Italiju, preciznije Lukaniju, u selo Matera jer je već tada bio istaknuti antifašista, a poslije i aktivni pripadnik Pokreta otpora. *Krist se zaustavio u Eboliju* je vrhunsko djelo neorealizma jer autorovo spontano prikazivanje predstavlja začetak potpuno novog viđenja juga Italije²⁷. Ovim romanom autor uspijeva s nevjerojatnom sociološkom, antropološkom i političkom vizurom oslikati nedaće stanovništva južnih predjela Italije. Giulio Ferroni piše o bitnim narativnim obilježjima romana i značenju naslova:

Odlikuje se sigurnim i postojanim pripovijedanjem, koje definiše predmete i ljude, objedinjuje sentimentalno i racionalno angažovanje. Ova knjiga se odnosi, i naslovom, na izreku koja kruži među seljacima iz Lukanije, a prema kojoj su se hrišćanstvo, čovečanstvo i civilizacija zaustavili u Eboliju prije ulaska u oblast. U Levijevoj priči (koja je racionalno i istančano izgrađena) uvek je sasvim vidljiva apsolutna udaljenost seoskog sveta,

²⁶ Levi, Carlo (1978), *Cristo si è fermato a Eboli*, Einaudi, Torino, str. 89.

²⁷ Ferroni, Đulio (2005), *Istorija italijanske književnosti II*, prev. Mirela Radosavljević et al., CID, Podgorica, str. 511.

*zatvorenog u tradicionalne okvire svojih predaka, od modernog sveta, toka istorije i racionalnosti.*²⁸

Odista se kroz naratorov glas osjeti kako su seljaci i seljanke sela u kojima boravi, Grassana i Gagliana, posve udaljeni vremenski, prostorno i mentalno od ostatka Italije tog doba te da više streme Americi nego Italiji, što je vidljivo iz odlomka romana koji je predstavljen na početku poglavlja. Mirza Mejdanija piše kako za te ljude Amerika predstavlja istinsku domovinu: *Potom, prikazana je i sudbina seljaka koji su emigrirali u Ameriku, kao u neki zemaljski Jeruzalem, i koji su se vratili ne promijenivši svoja vjerovanja ni način života.*²⁹ Baš zbog toga ovaj roman predstavlja egzemplum prevazilaženja mita o Americi jer jedina nada u bolji život ostaje pretočena u emigraciju u SAD, ali njihova realnost je zapravo puna neuhranjene djece, siromaštva, zapuštenosti, malarije i drugih bolesti. Carlo Levi želi zapravo pokazati kako poboljšanje i promjena moraju doći iznutra, od Rima i ostatka Italije, a ne emigracijom koja ništa značajnije ne mijenja u svijesti ljudi. Mejdanija dalje nadodaje pri opisu seljana: *Oni nemaju nikakvog osjećaja za vlast u Rimu i apsolutno su orijentirani prema Americi*³⁰ što se najbolje osjeti kroz rečenicu iz romana: *Niti Rim, a ni Napulj, nego New York bi bio prava prijestolnica stanovnika Lukanije, ako ikada ovi ljudi bez države budu mogli imati jednu.*³¹

U tom rustikalnom i udaljenom svijetu ruralnih predjela južne Italije vladaju zakonitosti arhaičnih vremena i mitske dimenzije vremena. Sitna seoska vlastela izrabljuje seljane i seljanke, a svi oni žive u vremenskoj dimenziji koja zaostaje naspram ostatka Italije i fašističkih pretenzija. Kakvi su, šta je za njih Amerika te o čemu seljani Grassana i Gagliana streme i u čemu pronalaze svoj autoritet, najbolje predočavaju ovi odlomci iz romana:

Seljaci idu u Ameriku i ostaju ono što su bili: mnogi od njih tamo ostaju i njihova djeca postaju Amerikanci: drugi koji se se vrata nakon dvadeset godina su identični kao kada su odlazili. (...) U Americi oni žive odvojeno, jedni s drugima: ne učestvuju u američkom

²⁸ Ibid.

²⁹ Mejdanija, Mirza (2020), *Prikaz društva u književnosti italijanskog neorealizma*, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 111.

³⁰ Ibid., str. 112.

³¹ Levi, Carlo (1978), *Cristo si è fermato a Eboli*, Einaudi, Torino, str. 108.

*životu, godinama jedu suh kruh, kao u Gaglianu, štede malo dolara: blizu su raja, ali ne misle čak ni da uđu u njega. (...) Gagliano je pun migranata koji su se vratili: dan njihovog povratka svi smatraju danom nesreće.*³²

*Ali ono što me je najviše pogađalo (i tada sam već bio u većini kuća) bili su fiksirani pogledi u mene, sa zida iznad kreveta, dvoje neodvojivih božanstava zaštitnika. S jedne strane bilo je crno i naborano lice Gospe iz Viggiana s širokim i neljudskim očima: s druge živahne okice iza sjajnih naočala i zubi koji se vide od srdačnog osmijeha predsjednika Roosevelta, štampanim u boji. Niti u jednoj kući nisam vidio niti sliku kralja, ni Mussolinija, čak ni Garibaldija, niti bilo kojeg drugog našeg velikana, ili nekoga od naših svetaca koji bi sigurno imali dobar razlog da stoje tamo: ali Roosevelet i Gospa iz Viggiana su uvijek bili tu.*³³

Kroz ove ekstrakte vidimo najbolje odnos seljaka prema Americi i njezin značaj za njih, ali jednako tako među ovim redovima je moguće uočiti i bijedu koja se zapravo ne prevazilazi i nakon što se emigrira u Ameriku. To je posljedica duge zapuštenosti Juga od ostatka Italije, realna slika države i društva, fašističkog režima koji ratuje protiv drugih, a nespreman da se suoči s vlastitim nedostacima i pomogne ljudima kojima to odista treba. Ovaj roman s nevjerojatnom preciznošću ocrtava mnoge aspekte seoskog života na jugu Italije, to je knjiga s potencijalom da pokaže društvene okolnosti koje utječu na kreiranje mita o Americi, ali ujedno u kojima se taj isti mit urušava i prevazilazi.

Krist se zaustavio u Eboliju je roman Carla Levija koji odlično upotpunjuje prikaz života seljaka južne Italije i njihovu zaokupljenost Amerikom te spas u vidu emigracije koja ujedno predstavlja i samo urušavanje te iste zaokupljenosti posredstvom stvarnih iskustava emigranata. Ovaj roman svojem čitatelju/ici dopušta da osjeti note Juga i njegovih mjesta, sela, naroda, običaja i mitova:

Svijet sela postaje uznesen do mita i priželjkivan kao egzotična dimenzija, koja zbog svoje iracionalnosti oduševljava intelektualca. Prisutan je i populizam: primitivni seljački narod

³² Ibid., str. 108-109.

³³ Ibid., str. 107.

*postaje nosilac svih vrlina, spontanosti, autentičnosti, velikodušnosti, dobrote, solidarnosti, spram uskogrudne, egoistične, tupave i konformističke buržoazije.*³⁴

³⁴ Mejdanija, Mirza (2020), *Prikaz društva u književnosti italijanskog neorealizma*, op. cit., str. 117.

4. Pier Vittorio Tondelli

*Ali Vi otvarate Vaša ustašca i govorite ooohhhhhh na svaku moju budalaštinu, a koliko ih samo pričam: da sam bogat, poznat, da sam pisac ah koliko ih je samo gdje nisam niti na nebu ni na zemlji i nedostaje mi moje more. More, more! Ja se ne mogu zaustaviti ovdje, moram slijediti svoj miris, trebam trčati, autoput me čeka, nemam vremena draga moja!*³⁵

Pier Vittorio Tondelli (Coreggio, 1955. – Coreggio, 1991.) jedan je od značajnijih pisaca nove, „mlađe“ generacije italijanskog postmodernizma i kulturnih djelatnika koji će ostaviti značajan utjecaj u umjetnosti XX. i XXI. stoljeća. Upravo će to pokazati velikan Tondelli svojim romanom *Altri libertini* (*Drugi liberteni*) kojim se otvara polje društvenih i političkih problema italijanske *beat* generacije. Tondelli se, još za vrijeme formacije tokom studija u Bolonji na novootvorenom odsjeku DAMS (Dipartimento arti musica e spettacolo), počinje zanimati za američku književnost *beat generacije*, naročito za Jacka Kerouaca. Upravo će mu književnost takvih autora pokazati mogućnost *muzičke riječi, sposobne da vrati zajednički ritam govora likova i nutrine autora*³⁶. Feltrinelli je 1980. objavio *Altri libertini*, knjiga će netom po objavljivanju doživjeti veliki uspjeh, ali pred štampu trećeg izdanja će je stići sudbina sudskog postupka zbog „uvrede javnog morala“ koji se očituje u psovkama i bogohuljenju, a vjerojatno pored toga i jer otkriva tada tabuizurani sadržaj: svijet droga, pobunjenje omladine te seksualne raznolikosti, prvenstveno iskustva queer/gej osoba u Italiji. Koristeći se američkim uzorima, Tondelli u romanu *Altri libertini* ostvaruje tzv. emotivno pisanje (*scrittura emotiva*) koje za svoj cilj ima pokazati na estetsku vrijednost zvučenje riječi, igre s jezikom kroz upotrebu, u ovom konkretnom slučaju, emilijanskog dijalekta i žargona mladih koji su na margini.

Roman je labave strukture, sačinjen od šest naracija, a sam autor knjigu definira kao „roman u epizodama“. U svom diplomskom radu Alberto Ragona objašnjava kako Tondelli

³⁵ Tondelli, Pier Vittorio (2015), *Altri libertini*, Feltrinelli, Milano, str. 186.

³⁶ Tondelli, Pier Vittorio. *Treccani, il portale del sapere*. Istituto Giovanni Treccan, 2021. Pristupljeno 22. 6. 2021. < https://www.treccani.it/enciclopedia/pier-vittorio-tondelli_%28Dizionario-Biografico%29/ >.

od svojih narativnih početaka svoje pisanje obogaćuje referencama iz područja muzike, filma, stripa, ali i stilemima književnosti SAD-a³⁷. Ragona upravo Tondellijeve uzore vidi među slavnim Jeromeom D. Salinger (*Lovac u žitu*) i Jackom Kerouacom (*Na putu*) jer se takva književnost može svesti na odlike koje sačinjavaju i Tondellijevo pisanje:

*Upravo je književnost između kraja četrdesetih i početka pedesetih godina bila ta koja je ukazivala na novi model života mladih Amerikanaca; revolucionarni stilovi usmjereni na omladinu poraženu traumatičnim iskustvom Drugog svjetskog rata, subjekti sveopće ankete oglasa, zaljubljeni u lažni mit o potrošnji i socijalnoj dobrobiti, predodređeni za anonimnost u ime produktivizma srednje klase, lišeni prostora zbog rasta i homologacije gradskih prigradskih područja, potisnutih u izmučenoj normalnosti i gušećim društvenim i seksualnim običajima.*³⁸

Altri libertini je knjiga čija se koncepcija uvelike odnosi na postavke i motive koji su objašnjeni u Ragoninim redovima iznad, prije svega jer knjiga upravo nudi prikaz mladih ljudi i njihovog buntovnog duha, a naročito generacije koja je sudjelovala u osvajanju sloboda od 1968. kroz razne pokrete.

Kroz šest poglavlja/priča (*Pastoristoro, Mimi e istrioni, Viaggio, Senso contrario, Altri libertini, Autobahn*) na samom leksičkom planu je vidljiv utjecaj omladinskog slanga koji je krcat američkim riječima i frazama: likovi s imenima Splash, Molly, *sulla terzza del BOWLING una sera noiosa e ubriaca*³⁹, *ehi piccolo I'll be your mirror...*⁴⁰ ili pak reference iz popularne američke kulture poput provlačenja Natty Bumpoo i Davya Crocketta⁴¹. S druge strane je na tematskoj osnovi uočljiva zaokupljenost prema temama putovanja i sve što ono donosi, u čemu se naročiti vidi Kerouacov utjecaj, a Ragona još analizira i interpretira Tondellijev roman kroz utjecaje Jamesa Baldwina e Francisa Scotta Fitzgeralda. Zaokupljenost putovanjem je naročito izražena u pričama *Viaggio* i *Autobahn* jer putovanja

³⁷Ragona, Alberto (2013), *Influenza della narrativa statunitense in Pier Vittorio Tondelli: i casi di Altri Libertini, Rimini e Camere Separate*, Diplomski rad: Univerzitet Ca' Foscari, Venecija, str. 16.

³⁸ Ivi., str. 27

³⁹ Tondelli, Pier Vittorio (2015), *Altri libertini*, Feltrinelli, Milano, str. 132

⁴⁰ Ivi., str. 168.

⁴¹ Ivi., str. 90

za junake i junakinje Tondellijevih stranica predstavljaju otkrivanje novih svijetova, ali prije svega otkrivanje sebe, svog bića i svoje energije i seksualnosti. Tako naratorski glas u poglavlju *Autobahn* kaže referirajući se na putovanja, ali i na Ameriku:

Ja sam privržen ovom valjku za asfalt jer kada vidim svjetla naplatnih kućica, baš poput svjetala nekog velikog teatra, obojana i namještana na svjetlucajućim šipkama, sa svim tim uređenim i čistim kabinama od kojih se osjećaš bolje čak i ako samo promatraš iz provincije, uglavnom kada ih gledam dešava mi se fakat lijepa stvar, a to je da se ne osjećam zarobljenikom moje italijanske kuće, koju mrzim, mrzim do ludila toliko da ću kada budem imao vremena i novca otići u Ameriku, skroz s druge strane, razumije se, uvijek je samo do putovanja.⁴²

Kroz prethodni isječak je vidljivo kakav značaj ima putovanje i kakve senzacije ono budi kod Tondellijevih likova, uz vječitu želju za američkim tлом. Zapažamo ipak da iako teže Americi i SAD-u, ti mladi uglavnom putuju po Europi i njezinim prijestolnicama (Amsterdam, Berlin, London). Zapravo u kontekstu u kojem se radnja dešava, a to su sedamdesete godine prošlog stoljeća, američki duh je već došao do njih preko studentskih pokreta iz 1968. i zapravo se na taj način mit o Americi prevazilazi u ovome romanu. Romanu koji je promijenio horizont recepcije italijanskog čitateljstva i književnosti, a prerano ugašeni život velikog Piera Vittoria Tondellija uslijed komplikacija uzrokovanih AIDS-om nas je uskratio za njegove brojne umjetničke projekte koje je imao u planu.

⁴² Ivi., str. 181.

5. Putopis, kultura putovanja i iterologija

Putopis će kao poseban književni žanr imati značajan utjecaj u prevazilaženju mita o Americi u italijanskom društvu i književnosti. Ambra Meda to jednostavno tumači zbog činjenice da će putopisci/putnici uspjeti proizvesti autentičniju sliku realnosti izvan utopijski očekivanja⁴³. Književnost i putovanje su usko vezani pojmovi, često se isprepliću, samo pripovijedanje je često predstavljeno u metafori putovanja, a jedna od važnih komponenti putovanja jeste upravo uobličiti, prevesti ga u priču. Putovanje je u književnosti prisutno od njezinih početaka ako se prisjetimo Gilgameša, antičkih ljubavno-pustolovnih romana ili pak Odiseja⁴⁴ kao prvog putnika europske, zapadne kulture, no putovanje koje leži u osnovi putopisa je stvarno iskustvo i za razliku od antičkih tekstova, više sile i božanstva nisu te koje primoravaju na put. U novijem okviru (postdisciplinarnom i interdisciplinarnom) izučavanja književnosti i znanosti o njoj se javljaju sintagme poput „kulture putovanja“. Upravo na tragu ove sintagme kao dva veoma široka pojma, kulture i putovanja, Dejan Duda piše svoju knjigu naslovljavajući je *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*, pri čemu je iterologija kao *znanost ljudskog premještanja*⁴⁵, pojam – kojega kuje Michel Butor – usko vezan za književnost. Putovanje kao premještanje uvijek dopušta susret s Drugim i Drugaćijim, uvodi *distinkciju kao znak diferencijacije*⁴⁶ i pomaže putniku/autoru da konstituiše svoj identitet u seriji opozicija. Baš zato za Edwarda Saida putopis je *prirodna vrsta teksta*⁴⁷, s tim da prema njegovom tumačenju u ključu orijentalizma on često stvara (imperijalne) predodžbe/mitove:

I, naravno, mnogi pisci putopisa ili vodiča komponuju svoje knjige tako da mogu da kažu daje zemlja takva i takva, to jest daje raznolika, skupa, zanimljiva itd. U oba slučaja, smisao

⁴³ Meda, Ambra (2011), *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti*, cit., str. 17.

⁴⁴ Za Dejana Duda Odisej i njegov put i povratak predstavljaju „stari model putovanja“ koji je utemeljen na povratku kao integraciji jastva i prostora. Za Duda je: *Taj ritual povratka kao pobjede i reafirmacije svih Odisejevih socijalnih uloga dovodi u epskom svijetu na pokon do iznova uspostavljene ravnoteže*. U Duda, Dejan (2012), *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*, Ljevak, Zagreb, str. 53-54.

⁴⁵ Duda, Dejan (2012), *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*, Ljevak, Zagreb, str. 11.

⁴⁶ Ibid., str. 14.

⁴⁷ Said, Edward (2008), *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, prev. Drinka Gojković, str. 127.

*je da knjiga uvek može da opiše ljude, mesta i iskustva, toliko čak da stekne veći autoritet i upotrebljivost od aktuelnosti koju opisuje.*⁴⁸

Osim što knjiga/putopis stiče autoritet, ona već postojeći urušava, što će nam biti jasnije u primjerima italijanskih putopisaca u SAD-u i kako njihovi tekstovi doprinose dekonstrukciji mita. U njihovom primjeru, skoro po pravilu, je putovanje sačinjeno od tri komponente: polaska, tranzita i dolaska kako to navodi Ricciarda Ricorda prema distinkciji E. J. Leeda⁴⁹. Polazak omogućava odmak, dokidanje emotivnih veza i priliku za uspostavljanjem novih identiteta, (prekookeanski) tranzit je često mučan, tegoban, ali dopušta veću mogućnost i senzibilnost opservacije te sam dolazak i boravak dopuštaju procese identifikacije i novog uspostavljanja jastva kroz integraciju novog mjesta i pojedinca.

Putopis kao književni žanr je često svrstavan u rubne, granične, pa ga tako i Milivoj Solar svrstava među književno-znanstvene vrste i publicistiku:

*Putopis može biti naprosto doprinos geografiji ili etnografiji, ali on predstavlja također osobitu književnu vrstu u kojoj je putovanje i opis proputovanih predjela ili zemalja povod za šire umjetničko oblikovanje zapažanja, dojmova i razmišljanja o svemu onom što putopisca zaokuplja tijekom putovanja. Nerijetko se tako putopis približava eseju ili pak romanu u kojem je fabula organizirana kao slijed događaja koji se zbivaju tijekom putovanja nekog lika ili skupine likova.*⁵⁰

I doista je putopis kao takav zbog svoga sadržaja i komponenti od kojih je kao žanr sačinjen izaziva interesovanja geografa, historičara, antropologa, filozofa, arheologa i dr. zbog toga što tekst putopisa incidira dosta s referencijalnom stvarnošću samog putnika/autora (npr. ciljevi, hrana, način putovanja...). Jednako tako za Dejana Dudu književni tekstovi koji ulaze u kulturu putovanja jesu dvostruko artikulirani i zato *se postavlja već pomalo starinsko pitanje o literarnosti putopisa i njegovu mjestu u književnom repertoaru određenog*

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ricorda, Ricciarda (2012) La letteratura di viaggio in Italia: dal Settecento a oggi, La Scuola, Brescia, str. 11.

⁵⁰Solar, Milivoj (2005), *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, str. 225.

*razdoblja*⁵¹. Iako složeno pitanje, koje ne samo da se tiče konvencija određenog doba nego i same genealoške odrednice putopisa, možemo ga najjednostavnije pokušati odgovoriti u domenu formalizma odakle i potječe pitanje literarnosti: sve što dopušta očuđenje i deautomatizaciju percepcije te se prenosi u tekst kao produkt putovanja može biti obilježeno literarnošću. Za Duda se između ritualnih dimenzija putovanja: odlaska i dolaska odvija jedan moguć život književnosti koji daje novi semantički nivo:

Duga tradicija zapadnjačke književnosti pokazuje da je putovanje posve podudarno s osnovnim pretpostavkama pripovijedanja i otud vjerojatno njegova tematska, kao i kompozicijska uposlenost, posve sukladna spomenutoj pretpostavci geografije da govori ljudima koji su ovdje ono što se zbiva tamo negdje iza sedam gora i dolina.⁵²

Govoreći u kontekstu iterologije, premještanje tokom 20. stoljeća Giuseppea Antonia Borghesea, Maria Soldatija, Emilia Cecchija, Guida Piovenea, Itala Calvina, Goffreda Parisea te Alberta Arbasina i tekstualnih tragova koje ostavljaju u vidu putopisa, dopušta novi pogled na Ameriku, šta se to stvarno događa iza sedam gora, mora i dolina, te razlaganje mita o njoj kao oličenja italijanske zagledanosti u nju i njezinu kulturu.

⁵¹ Duda, Dejan (2012), *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*, cit, str. 41.

⁵² Ibid., str. 48-49.

6. Mario Soldati i američko iskustvo mladog stipendiste

Čak je moja strast bila ozbiljnija nego što je bila ona kod pravih imigranata. Recimo da je to bila veća pogreška. Odlučni, razumni, promišljeni, imigranti vole Ameriku poput supruge: do kraja života. Nesvjestan, rasipan, ja sam je volio kao što se voli ljubavnica: jedan dan, mjesec, godinu, sve dok traje.

Trajalo je dvije godine.⁵³

Mario Soldati (Torino, 1909. – Tellaro, 1999.) se u svome dugome životu proslavio kao uspješan redatelj (najčešće filmova s motivima života aristokratije 19. st., kao što su poznati *Piccolo mondo antico*/bhs. *Mali staromodni svijet*, *Malombra* i dr.) i novinar, esejista, scenarista i pisac. U njegovome bogatome književnom opusu se izdvajaju romani: *Lettere da Capri* (kod nas preveo Dušan Pilić 1957. kao *Pisma s Kaprija*) za kojeg dobiva nagradu Strega, *L'attore* (*Glumac*), *La sposa americana* (*Američka mlada*) te brojne reportaže, eseji, zbirke poezija i kratkih priča. U zaista bogatom književnom opusu među prvima nastaje poznata mu *America primo amore* (*Amerika, prva ljubav*) koju prvi put 1935. objavljuje izdavačka kuća Bemporad. *America primo amore* nastaje kao rezultat dvogodišnjeg boravka u SAD kada dvadesettrogodišnji Mario, dobitnik stipendije na Univerzitetu Columbia u New Yorku, odlazi parobrodom u novembru 1929. u jeku velike krize, sloma Wall Streeta, prohibicije, u *pokušaju da emigrira*⁵⁴ – kako sam priznaje. Salvatore Silvano Nigro u pogovoru ove knjige kaže da je to bio bijeg: *Od tmine i od ugriza fašizma.*⁵⁵

America primo amore ima svoju evoluciju te je nastala dijelom od reportaža koje Soldati piše za socijalističke novine „Il Lavoro“ iz Genove, potom je izdanje Einaudija iz 1945. obogaćeno za 7 novih poglavlja, a i u daljnim izdanjima autor pročišćava i uređuje svoje tekstove. Uvijek je jako usmjeren na svoj izraz kojeg kritičar Piero de Tommaso pored primarne narativne vokacije teksta određuje kao *lirsko-esejističko jedinstvo*⁵⁶. Negri pak

⁵³ Soldati, Mario (2017), *America primo amore*, Sallerio editore, Palermo, str. 265.

⁵⁴ Ibid., str. 19.

⁵⁵ Nigro, Salvatore Silvano, *Viaggio nella «stanza chiusa» della scrittura di «America primo amore»*, u Soldati, Mario (2017), *America primo amore*, Sallerio editore, Palermo, str. 305.

⁵⁶ de Tommaso, Piero (1959), „Ritratti critici contemporane. Mario Soldati“, *Belfagor*, 14(1), str. 59.

kaže: *Soldati je uvijek ispred svog pisanja. Prah čak i minimalnih korekcija prati njegovu neiscrpnu potragu za jezičnim poretkom i narativnim ritmom, netrpljivim na zapinanjima, zastajkivanjima i raspršivanjima.*⁵⁷ Čak i sam naslov aludira na erotičnost i zapravo je metaforički odraz Amerike koja za autora predstavlja dolčestilnovističku predodžbu žene koja mu obećava novi život, novo rođenje, no ipak realnost koja ga dočekuje je malo drugačija, surovija, prolazna kao i prva ljubav:

Mnogi ljudi, jedno vrijeme svog života, a to je tokom prve ljubavi, vjeruju da je moguće postojati u potpunosti van sebe, posvetiti se isključivo drugoj osobi.

*Tako sam i ja tokom svog prvog američkog boravka vjerovao da je moguće pobjeći: promijeniti domovinu, religiju, sjećanja i kajanja. I živio sam više od godine dana tako u bolesnom uvjerenju da sam uspio. Prva ljubav i prvo putovanje su dvije bolesti koje slične jedna drugoj.*⁵⁸

Knjiga je podijeljena na pet velikih cjelina. Prva *Arrivi (Dolasci)* govori o prvim utiscima, slikama New Yorka iz kojeg izranjaju zadivljujući neboderi, nosioci prosperiteta (*prosperity* – magična riječ tog doba), to je nada, sigurnost u obnavljanje i novi početak. Neboderi su izvor čudenja, za razliku od većine srednjovjekovnih italijanskih gradova, oni izazivaju jak osjećaj kontrasta neljudske estetike i herojske i religijske arhitekture: *neboderi imaju ljepotu „in re“: iznenaduju, opčinjavaju, zaprepastavaju svaki put kad ih vidimo*⁵⁹. U ovoj cjelini se nalazi veoma zanimljivo, dojmljivo i upečatljivo poglavlje naziva *Italo-americi* koje reprezentira jednu porodicu italijanskih imigranata kod koje Soldati biva pozvan na nedjeljni objed u njujoršku četvrt Bronx. O italo-amerikancima autor nema baš visoko mišljenje, za njega se oni prije svega odlikuju *duhovnim siromaštvom i tužnom dekadencijom rodne im civilizacije*⁶⁰, *deformisana su im osjetila skoro na fizičkom nivou*⁶¹. Soldati opaža da je obitelj, otac, majka i njihovo šestero djece, u limbičkom prostoru pripadnosti zajednici te

⁵⁷ Nigro, Salvatore Silvano, *Viaggio nella «stanza chiusa» della scrittura di «America primo amore»*, cit., str. 315.

⁵⁸ Soldati, Mario (2017), *America primo amore*, cit., str. 93.

⁵⁹ Ibid., str. 44.

⁶⁰ Ibid., str. 57.

⁶¹ Ibid., str. 66.

nikada neće u potpunosti biti dijelom ni američke niti italijanske, što je njemu simptomatično po pitanju konstitucije identiteta kroz jezik. Naime, oni pričaju posve neki drugi jezik, engleski ne poznaju dovoljno dobro, od italijanskog im je poznat samo dijalekt: njihova djeca rođena u Americi bez poteškoća izgovaraju *th* i „gutaju“ *r*, a njihovi roditelji *će do kraja života nesposobni izgovarati „rrait“ i „den“*⁶². Posve klišeiziran je doček i obrok koji mu pripremaju: s gramofona se čuju *O sole mio*, pripremaju se špagete s umakom od paradajiza, pečeni puran, *apple pie* te se služi *sranje od vina*⁶³ koje izaziva reakciju: *I čudio sam se kako je jedan Italijan u toj mjeri izgubio ukus za vino.*⁶⁴ Za vrijeme ručka se šale, izrazito su ljubazni, nakon ručka plešu u parovima, otac čita nedjeljne novine, što autoru sve skupa ostavlja utisak profanih statusnih simbola zbog kojih jedva čeka da pobjegne i nikada se više ne odazove na poziv na ponovno druženje:

*I nikako, u cijeloj toj gunguli, niti jednog smirenog pogleda, razumnog i smirenog osmijeha koji odaje istinsko zadovoljstvo. Bilo je to isforsirano i nervozno veselje koje skriva i bori se s unutrašnjom tugom; histerijsko veselje djece u vrijeme večeri, kada se čini da su na vrhuncu sreće i odjednom ojađeni briznu u plač. Veselje divljaka. Veselje Amerikanaca.*⁶⁵

Za Martina Marazzija u knjizi *Little America. Gli Stati Uniti e gli scrittori italiani del Novecento (Little America. SAD i italijanski pisci 20. stoljeća)* je upravo zbog toga Mario Soldati bez premca najtipičniji i najutjecajniji predstavnik antiamerikanizma 30-ih zbog svoje širine, raznolikosti i iskrenosti⁶⁶. Marazzi ima oštar kritički stav prema Soldatijevim putešestvijama, ali veoma dobro kritički prolazi interpretirajući tekst i autorov stil: *često zvuči isforsiran, lažno naivan, spreman da ugađa u nepromišljenim formama i općim mjestima koje bi Gramsci nazvao „europskim filisteizmom“*⁶⁷. Naravno, Marazzi duboku

⁶² Ibid., str. 58.

⁶³ Ibid., str. 66.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid., str. 67.

⁶⁶ Marazzi, Martino (1997), *Little America. Gli Stati Uniti e gli scrittori italiani del Novecento*, Marcos y Marcos, Milano, str. 49.

⁶⁷ Ibid., str. 47.

vrednuje autorove napore i cijelu knjigu koje nastaje kao sudar dvije mladalačke energije: autorove i Amerikine i zato: *Cijeli Soldatijev boravak neprestano oscilira između intenzivnog egzistencijalnog iskustva, subjektivnog, i jednog impulsivnog pritiska prema vanjskoj realnosti, napadnute razjarenom proždrljivošću.*⁶⁸ Česte su autorove refleksije o usamljenosti i izolovanosti, pa možda čak možemo reći i zavisti koju osjeća prema italo-američkoj obitelji zbog njihove blizine, makar isforsirane. Marazzi s druge strane kaže: *Soldati ustvari osuđuje emigrante što su pobjegli u još crnju bijedu, u hijerarhijski strukturani društveni red, u nepismenost, u totalni nedostatak perspektiva.*⁶⁹

U drugoj cjelini koja se zove *New York* autor minuciozno daje živu sliku velike metropole, njezinih stanovnika i njihovih navika te ulica i četvrti. Soldati daje opise tipičnih njujorških *topoa* poput rimokatoličke crkve u poglavlju *Trinity Church, male crne, sve u ljiljanima i gotičkim uresima, crkve*⁷⁰ koja se nalazi kontrastivno uronjena među masivnim neboderima koji su odraz protestantizma, *prave religije Amerike*⁷¹ i njezinog puritanskog shvaćanja financijskog prosperiteta kao znaka Božje zahvalanosti. Upravo su česti kontrasti preko kojih nam putopisac dopušta da upoznamo New York: preko opisa četvrti *Bowery*, izrazito siromašne, nasilne, smrdljive s pijancima i ostalim otpadnicima na ulici, mjesta za kojeg *svi Njujorčani znaju da postoji, ali rijetki nogom stupaju na to tlo*⁷², dok s druge strane u poglavlju *Sixth Avenue* je Amerika predstavljena u svem svome obilju i luksuzu. Ipak Soldati ne krije da je pravu raznolikost svih ljudi i raznih narodnosti te rasa uvidio tek u podzemnoj željeznici koja ga fascinira te u poglavlju *Subway* piše: *U subway-u sam upoznao i počeo voljeti Ameriku.*⁷³ Upravo je iz takve perspektive mogao da upozna sve sastavnice te daleke sanjane zemlje, a upoznavat će ju često s dna i pozicije „običnog čovjeka“ o čemu piše i kroz svoje iskustvo perača suđa u jednom restoranu i teškoće s kojima se susreće u već tada kapitalističkom i eksploatorskom sistemu (poglavlje *Quando ero sguattero/Kada sam bio perač suđa*). Taj sistem je rasistički nastrojen što pokazuje u poglavlju *Harlem* gdje opisuje pretežito afroamerikansku četvrt i njezine stanovnike. Soldati ulazi u jedan jazz bar i uočava

⁶⁸ Ibid., str. 49.

⁶⁹ Ibid., str. 51.

⁷⁰ Soldati, Mario (2017), *America primo amore*, cit., str. 110.

⁷¹ Ibid., str. 113.

⁷² Ibid., str. 125.

⁷³ Ibid., str. 93.

da je jedini bijelac, ostaje zadivljen virtuoznošću muzičara i svih ljudi koji plešu s nevjerovatnim osjećajem za ritam te i sam odlučuje zaplesati s jednom djevojkom. Nakon što se vrati i svom cimeru Johnu iz studentskog doma ispriča događaj plesa s izvjesnom Afroamerikankom, on mu podrugljivo kaže: „*Nečistoćo! I još dolaziš da približiš tvoje zaraženo tijelo? Bježi, bježi! Ne diraj me.*“⁷⁴

U cjelini *Chicago* se piše o doživljaju grada s karakterističnim poglavljima poput *La barbieria di Al Capone* (*Al Caponeova brijačnica*) i *Mani in alto* (*Ruke u vis*) gdje je upravo Chicago oličenje glavnog grada kriminala i gangsterizma, što je zapravo argument i tema većine antiameričkih pisaca tog doba. Dalje su pod nazivom *Risentimenti* (*Prisjećanja*) poglavlja koja govore o američkim katolicima, američkoj kinematografiji kao tupavoj i konvencionalnoj, američkim profesorima koji rade bez strasti, neznalice koji na svoju karijeru gledaju poput činovničkog poziva pa ih zato i poredi s radnicima u pošti. U pogovoru trećem izdanju *Soldati* će priznati:

*Ali sada je jednostavno biti iskren! Evo, priznajem sve: ogorčenost prema kinematografiji je bila zbog Cines-a, a ne zbog Hollywooda; ogorčenost prema američkim profesorima je bila zato što nisu htjeli da budem s njima; a ogorčenost prema katolicima je bila što su, naprotiv, htjeli da budem previše s njima.*⁷⁵

Soldati će kroz tekstove okupljene pod nazivom *Addii* promišljati s geografske udaljenosti o Americi s pozitivnim utiscima i refleksijama, ali ipak vidno sretan da o njoj može promišljati iz Italije u koju se vratio 1931. skupa s zaručnicom kada je potrošio sve novce od stipendije. *Soldati* nam kroz primjer vlastitog puta dekonstruiše i prevazilazi mit o Americi upoznavajući onu njezinu drugu stranu i veliku depresiju 1929.

⁷⁴ Ibid., str. 123.

⁷⁵ Ibid., str 20.

7. Giuseppe Antonio Borgese, profesor u (auto)egzilu

Čak ni danas, nakon tolikog poznavanja i prisnosti, Amerika mu se ne čini kao Eden ili neka platonaska država. Poput hodočasnika – strastven, razumije se – u njoj traži živu i besmrtnu ideju Europe. „Ovdje ili niti na jednom drugom mjestu je Amerika“ bijaše moto Goethovog Lotharija povezujući one željne emigriranja s antičkom zemljom. Danas, više od jednog stoljeća, se može napisati o Americi: „Ovdje ili niti na jednom drugom mjestu je Europa“.⁷⁶

Giuseppe Antonio Borgese (Polizzi Generosa, Palermo, 1882. – Fiesole, 1952.) je bio istaknuti italijanski intelektualac: univerzitetski profesor, književnik i novinar. Svoju akademsku karijeru gradio je kao profesor njemačke književnosti, estetike, književne kritike, italijanske i komparativne književnosti na univerzitetima u Rimu, Milanu, Berkeleyu i New Yorku. Od 1912. je dopisnik za dnevni list *Corriere della Sera* za koji će pisati do kraja života preuzevši tako na sebe ulogu angažiranog intelektualca. Nešto blisko viziji Crocea čijim će se spisima baviti i proučavati ih. Upravo će ga takva angažiranost i želja za predstavljanjem stvari izvan fašističke vizure dovesti do kampanje i hajke koja će ga u julu mjesecu 1931. natjerati da se otisne prema SAD-u. Univerzitet u Berkleyu ga poziva kao gostujućeg profesora, a odbivši da potpiše zakletvu koju fašistička vlada stavlja pred profesore u jesen 1931., ostaje u Americi i *tako se ono što se trebalo ispostaviti kao kratki boravak akademske prirode pretvara u neku vrstu autoezgila*⁷⁷. Sandro Gerbi izvještava kako je bio *kontroverzno mali broj, svega jedanaest ili dvanaest*⁷⁸, profesora na italijanskim univerzitetima (od oko 1 250 njih ukupno), koji su odbili da potpišu zakletvu kralju i režimu 1931. „s namjerom da formiraju marljive i poštene građane, posvećene Patriji i Fašističkom režimu⁷⁹“, a zbog tog će i zvanično Borgese 1934. ministarskim dekretom biti proglašen razriješenim s dužnosti. Tokom svog autoegzila u SAD-u će u više navrata pisati samom Mussoliniju, a 1937. objavljuje poznatu knjigu o prirodi totalitarizma koju piše na

⁷⁶ Borgese, Giuseppe Antonio (2007), *Atlante americano*, Vallecchi, Firenze, str. 43.

⁷⁷ Meda, Ambra (2011), *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti*, cit., str. 115.

⁷⁸ Gerbi, Sandro (1997), „Ritratti critici di contemporanei. Giuseppe Antonio Borgese politico“, *Belfagor*, 51(1), str. 43.

⁷⁹ Ibid.

engleskom: *Goliath, the March of Fascism*. Njegov angažman je vidljiv kroz osnivanje „Mazzini Society“ s drugim italijanskim i italoameričkim intelektualcima 1939. u New Yorku, a asocijacija je imala za cilj *da što više defašizira italoamerikance i ujedini ih pred predstojeći rata, te pruži „čistu“, demokratsku osnovu u odnosu s vlastima SAD-a*⁸⁰.

Antonio Giuseppe Borgese je autor brojnih pripovijetki, pjesama, putopisa, književnih kritika i eseja (naročito o D'Annunziju i Croceu), najpoznatiji je i gotovo proročki roman *Rubè* (1921.) koji prikazuje *dramu intelektualne savjesti uoči dolaska fašizma na vlast*⁸¹, no ipak se ističe jedna njegova putpisna knjiga. *Atlante americano* (*Američki atlas*) ima zanimljivu historiju: nastaje kao integralna zbirka reportaža koje autor piše za list *Corriere della Sera* iz SAD od 1931. do 1934., a već 1932. će Borgese predložiti Arnoldu Mondadoriju ideju da objave jedan od dva planirana sveska pod nazivima *Viaggio sentimentale nel Nuovo Mondo* (*Sentimentalno putovanje u Novi svijet*) i *Scandagli in America* (*Dubinomjeri u Americi*). Pod jakom cenzurom i prismotrom, zbunjena Mondadorijeva izdavačka kuće ne uspijeva objaviti tekstove pa se Borgese 1936. obraća Guandi, maloj modenskoj izdavačkoj kući. Guanda će *Atlante americano* objaviti tek deset godina nakon, 1946., a sam Borgese će tražit povlačenje tiraža jer smatra da su *članci iz toga vremena objedinjeni u jednom svesku izvan aktuelnosti i vremena*⁸² te ne želi da ih objavi *bilo koja druga izdavačka kuća koja nije Mondadori*⁸³. Tek će se u 2007. u Firenci pojaviti pročišćeno i uređeno izdanje pod palicom vrsne stručanjinje Ambre Mede.

Borgeseov *Atlante americano* se doista i ispostavlja kao neka vrsta atlasa, autorovih fizičkih i političkih karata te običaja na koje nailazi putujući zemljom od njene istočne do zapadne obale. Knjiga je podijeljena u tri dijela kojim prethodi poglavlje *Atlantico* gdje se opisuje prelazak oceana brodom i osjećajima koji se bude tokom plovidbe. Odmah nakon slijedi prvi dio gdje autor u poglavljima oslikava geografskom preciznošću mapu Amerike, opisujući New York, Chicago, Nantucket, Northampton, provinciju i sela Amerike,

⁸⁰ Marazzi, Martino (1997), *Little America. Gli Stati Uniti e gli scrittori italiani del Novecento*, cit., str. 54.

⁸¹ Borgese, Giuseppe Antonio. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 5. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8788>>.

⁸² Meda, Ambra (2011), *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti*, cit., str. 123.

⁸³ Ibid.

Kaliforniju, oceane i sve prizore koje vidi iz voza. Sam susret (prvi kao i kod većine italijanskih putopisaca) s New Yorkom ostavlja ga bez daha. Iz naziva prvog poglavlja, *La città assoluta (Potpuni grad)*, jasno je šta je za njega taj grad. *Na isti način na koji pustinja i prašuma nisu priroda, New York nije grad: to je konglomerat ljudi.*⁸⁴ Borgesea, Italijana u čijoj domovini je preko 90% posto gradova seže najmanje iz doba srednjeg vijeka te ima takve (fizičke i metafizičke) obrise, začuđuje konstitucija ovog ultramodernog grada koji skoro da nema kontakta s prirodom iako leži na rukavcima dvije rijeke, Hudson i East River, izlazi na ocean te sam Central Park je kao dio vještačke prirode: *stabla je ugušio dim*⁸⁵. Nebodere, znak prepoznavanja New Yorka, ne zna čak ni kako prevesti i u njima vidi metaforu babilonske kule što izaziva u njemu osjećaj paradoksa:

*New York, metropola Zapada, može u mislim izazvati istočnjačka prisjećanja: Orijentalni je taj prestiž količine, to stršenje naredanih kutija koje zatamnjuju nebo. Neki jevrejski prorok bi prije dvadeset i pet stoljeća mogao pristati ovdje, trljati oči, prepoznavajući u ovim oblicima, oblike povezane s njegovom babilonskom imaginacijom, invazivnom i mrskom.*⁸⁶

Naravno, kao u slučaju kod Soldatija, *tajnovita, uspavljujuća oaza Trinity Church*⁸⁷ pobuđuje u njemu zanimanje i promišljanje o tom kontrastu između religioznog aspekta crkve i grada koji sa svim silnima bankama, društvima i neboderima nema ama baš ništa takvo zajedničko. Posebno poglavlje *Punto morto del grattacielo (Krajnja tačka nebodera)* posvećuje Empire State Buildingu, *pravom dragulju New Yorka, minaretu, svjetioniku*⁸⁸ koji je izgrađen upravo te godine kada Borgese stiže u Ameriku te će ostati najviša svjetska građevina sve do 1972. Autor promišlja o Empire State Buildingu ovako:

„World's greatest“ (...) „Regalique situ Pyramidum altius.“ Svaki put kad osjeti da vijore ove superlativne zastave o vrsnim i mehaničkim materijalima današnje Amerike,

⁸⁴ Borgese, Giuseppe Antonio (2007), *Atlante americano*, cit., str. 51.

⁸⁵ Ibid. str. 52.

⁸⁶ Ibid. str. 54.

⁸⁷ Ibid. str. 55.

⁸⁸ Ibid. str. 61.

Euroljanin povija uši i oči. Zbog nadmoćnosti, zbog zavidnosti. Tako je se zasigurno činio i Grk ispred koloseuma rimskog inženjstva, ispred zidova i slavoluka.⁸⁹

Završiti, pronaći završeno: k ovome uvijek stremi čovjek i svako njegovo umijeće. Prevedeno u vidljive pojmove, u pojmove arhitekture – najviše društveno ekspresivna od svih vidljivih vrsta – problem je: na kojoj visini, a kojem atmosferskom sloju ćemo dodirnuti „ ubi consistam“? Na sto dvadeset spratova? Na dvjesto? U jednoj tački će se trebati zaustaviti (...)⁹⁰

Osim što se dotiče pitanja prirode čovjeka i njegove neprekidne želje da prelazi limite i granice, zanimljivo je uočiti komparaciju koju pravi između grčkih i rimskih tekovina prenoseći ih na prizmu Amerike i Europe. Na kasnijim mjestima će pisati u putopisu da je Amerika zapravo produžetak Europe, tačnije kolonijalnih pretenzija Velike Britanije. Rim, kao izvor civilizacije i Grčka, kao izvor kulture, ta neprekidna igra opozicija se preslikava na Novi svijet u odnosu s Europom koja preuzima nositeljicu duhovnih i kulturnih vrijednosti naspram američkih kolonijalnih pretenzija i ovladavanja civilizacijom u optici globalizacije. Jako je uočljiva autorova težnja k objektivnosti iz ugla jednog Euroljanina, Italijana koji upravo ovim načinom pisanja prevazilazi mit o Americi jer uspijeva da stane na granici između ove dvije paradigme i istumači ih neposredno. Martino Marazzi dobro uočava takvu opću stilsku karakteristiku Borgeseovog pisanja o Americi:

Borgese često kreće od nekog pojedinačnog interesovanja, nekad toliko izoliranog da se može činiti kao osobenjak (značenje ulice u američkim urbanim ritmima; američka upotreba drveta; efeket kojeg proizvode gradski spomenici; stavi naspram hrane, itd.); dakle nastavlja filtrirajući empiričke opservacije preko izvrsne europske senzibilnosti koja ne oklijeva da pribjegne omiljenim piscima ili misliocima. Time se rezultira jednom Amerikom probanom sa sporošću, ne nasilnom nego trajnom; na koncu predaleko udaljenom da bi mogla biti izvezena u Europi, ali dovoljno usađena nogama u zemlju, življiva i građanska. Čak i više nego pojedinačno, ona podudara s onom koja prestravljuje i uzbuđuje koju godinu kasnije jednog drugog antifašistu svoje vrste, Jeana Paula Sartra.⁹¹

⁸⁹ Ibid. str. 58.

⁹⁰ Ibid. str. 59.

⁹¹ Marazzi, Martino (1997), *Little America. Gli Stati Uniti e gli scrittori italiani del Novecento*, cit., str. 55.

Uistinu je takva Borgeseova stilizacija i kretanje od sitnica svakidašnjice smjerom deautomatizacije percepcije, uz visoko brušen eruditski izraz, njegov znak prepoznavanja. Vidi se to u poglavljima kada razmatra američko kino, engleski jezik na dvije strane okeana, o grcizmima na Američkom tlu ili pak o američkoj kuhinji. Autor nam dopušta da osjetimo Ameriku tih godina u svim njezinim stranama: pored pregršti pozitivnih, važne su i negativne poput rasne netrpeljivost, *nemogućnosti borbe protiv organiziranog kriminala, diskriminacije prema imigrantima i etničkim manjinama te američke odbojnosti da pričaju o neizlječivim bolestima poput boli i smrti; ravnodušnost prema onima koji pate*⁹². Posebno je upečatljivo poglavlje naziva *L'isola delle lacrime (Otok suza)* u kojem autor piše o njujorškom otoku Ellis na kojem se nalazio inspektorijat koji su morali proći milioni migranata u potrazi za američkim snom. Ostrvo pored ostrvceta na kojem sa nalazi, ironično, Kip slobode koji izražava dobrodošlicu migrantima, profesor Borgese svodi na ravan danteovskog pakla: *ime od kojeg drhte milioni grudi*⁹³, *rešeto Amerike, limb imigracije, lazaret, leprozarijum, Antinferno*⁹⁴. Taj otok je predstavljen kao otok uzdača svih onih koji čekaju kontrole i provjere kako bi stupili na tlo Amerike ili čekali deportaciju, nešto slično funkciji međuprostora i međuzemlje kakvu ima BiH u migrantskom pitanju na pragu Europe 21. stoljeća. Borgese piše: *Od svih masovnih tragedija nijedna nije tako velika i tužna kao ona italijanske emigracije (...)*⁹⁵ te sugerira da je ova tema otvorena mnogim italijanskim piscima koji u potrazi za ljudskim i nacionalnim temama tek trebaju da je otkriju, što je jedno od očitovanja prevazilaženja mita o Americi.

Između prvog i drugog dijela knjige se nalazi intermezzo naziva *Strano interludio (Čudna međuigra)* u kojem autor uvodi pojam „običnog čovjeka pa piše:

Obični Čovjek. On je prava srž Amerike, njezin smisao, njezina srž. Ovo biće, na prvi pogled nezanimljiv, razdvaja dva kontinenta više od ponora slane vode.

⁹² Parisi, Luciano (1996), „I libri di viaggio di Giuseppe Antonio Borgese“, *Annali d'Italianistica*, vol. 14, L'Odeporica / Hodoeporics: On Travel Literature, str. 336.

⁹³ Borgese, Giuseppe Antonio (2007), *Atlante americano*, cit., str. 207.

⁹⁴ Ibid., str. 208.

⁹⁵ Ibid., str. 210.

*Osamnestostoljetna kultura, od koje svi potječemo, u Europi teži Natčovjeku, u Americi Bilokojem Čovjeku. Nietzsche je bio Europljanin; Whitman Amerikanac.*⁹⁶

Upravo takav je *homo americanus* u Borgeseovim očima, daleko od fašističke vizije Natčovjeka zbog koje bježi iz Italije. Upravo Whitman predstavlja uzor pisca koji uvodi figuru „običnog čovjeka“ u književnosti. Ambra Meda povodom toga piše:

*Negirajući Nietzscheov antropološki model, autor uvodi u kontekst fašističko naglašavanje kulta jakog čovjeka i okreće se naročito prema Paveseu i Vittoriniju koji su razlikovali modele jednog novog čovječanstva u skitnicama Sinclaira Lewisa ili bjeguncima Sherwooda Andersona, u radnicima, seljacima, banditima i fakinima kojima obiluju savremeni američki romani.*⁹⁷

U tome ključu običnog čovjeka će autor osmatrati i pisati o američkom poimanju lusuza, siromaštvu, proibiciji, *prosperity* i granicama, pa tako promišljanjem o granicama i zaključuje *Atlante americano*:

*Vrativiši se svojim koracima, poput sjevernog Sunca, Amerika će pronaći svoju granicu; a ta granica će biti Europa. U njoj će ona prepoznati limite svog karaktera, kočnice svog egoizma, cartsvo objektivnih nužnosti o beskonačnosti svog htijenja, oblike i krajeve svoje buduće neopozive zadaće.*⁹⁸

Svjestan svih limita i granica oba kontinenta, Borgese se će se u Italiju vratit 1948. zajedno sa suprugom Elisabeth Mann, kćerkom Thomasa Manna. Njegova zaostavština i dan danas zaokuplja mnoge koje interesuje doživljaj fašizma, Amerike i umjetnosti jednog profesora u autoegzilu.

⁹⁶ Ibid., str 147.

⁹⁷ Meda, Ambra (2011), *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti*, cit., str. 119.

⁹⁸ Borgese, Giuseppe Antonio (2007), *Atlante americano*, cit., str. 268.

8. Italo Calvino, pisac zaljubljen u New York

Polazeći za Sjedinjene Države, a također i tijekom putovanja, zakleo sam se da neću napisati knjigu o Americi (već ih ima puno!). Ali sada sam se predomislio. Knjige o putovanjima koristan su, skroman, ali sveobuhvatan način stvaranja književnosti. To su knjige koje su praktično korisne, čak i ako se, odnosno upravo zato što se zemlje mijenjaju iz godine u godinu i pamtimo ih onako kako smo ih vidjeli ako se bilježi njihova promjenljiva bit; i u njima možete izraziti nešto što nadilazi opis viđenih mjesta, odnos između sebe i stvarnosti, proces znanja.

(...)

Ali u Sjedinjenim Državama uhvatila me želja za znanjem i potpunim posjedovanje višestranosti i složene stvarnosti, stvarnosti „izvan mene“, kao što mi se to nikada prije nije dogodilo. Dogodilo se nešto slično zaljubljanju. Između ljubavnika, kao što je poznato, provodi se puno vremena u svađi; pa čak i sada kad sam se vratio, svako malo sam iznenađen dok se između sebe prepirem s Amerikom; ali u svakom slučaju nastavljam živjeti u njoj, bacam se pohlepno i ljubomorno na sve što čujem ili čitam o toj zemlji za koju se pretvaram da je ja jedini razumijem.⁹⁹

Preko redova iznad možemo najbolje zaključiti šta za slavnog Itala Calvina (Kuba, 1923. – Siena, 1985.) predstavlja Amerika, tačnije SAD, i njegovo razumijevanje putopisa i književnosti koja je usko vezana za putovanja. Riječi su to Calvinove iz razgovora, povodom deset godina od Paveseove smrti, kojeg je u formu intervjua za sedmični magazin *L'Europeo* preporučio talijanski pjesnik i profesor Carlo Bo 1960., nekoliko mjeseci nakon Calvinovog povratka u Italiju iz SAD. Nažalost, sam Calvino neće ostati potpuno doslijedan svojim riječima što će se jasno vidjeti već sljedeće godine kada podliježe autocenzuri. 1961. će već imati spremnu knjigu pod nazivom *Un ottimista in America (Optimista u Americi)*, prerađenu verziju njegovih javnih prepiski i dnevnika s putovanja u SAD, ali će je odbiti objaviti.

⁹⁹ Intervju kojeg je s Italom Calvinom uradio pjesnik i profesor Carlo Bo, *Il comunista dimezzato. A colloquio con Italo Calvino, dieci anni dopo Pavese*, «L'Europeo», XVI,16(35) 35, 28. august 1960. Dostupan danas i citirano prema: Calvino, Italo (2019), *Eremita a Parigi. Pagine autobiografiche*, Mondadori, Milano, str.131-132.

Razlog toga odbijanja nalazimo u autorovim riječima iz pisma Luci Baranelliju 24. januara 1985.:

Odlučio sam da knjigu neću objaviti jer sam je čitajući u skicama smatrao preskromnom kao književno djelo i nedovoljno originalnim kao novinarski izvještaj. Dobro sam se snašao? Mah! Tada objavljena, knjiga bi i dalje bila dokument vremena i faze mog puta, kao što je Raniero uvidio.¹⁰⁰

Tek će nakon autorove smrti ove dragocjene stranice biti objavljene u integralnom sklopu njegovih autobiografskih spisa i tekstova koje prvi put objavljuje Mondadori 1994. pod nazivom *Eremita a Parigi (Pustinjak u Parizu)*. Tekstovi pod nazivom *Diario americano 1959-1960* jesu zapravo dnevnički zapisi, novinarske reportaže i javne prepiske pisama za izdavačku kuću Einaudi te ti tekstovi nastaju kao produkt putovanja kojeg pisac započinje u novembru 1959., a privodi kraju u aprilu 1960. kao jedan od dobitnika rezidencijalne stipendije s drugim europskim mladim piscima zahvaljujući podršci Ford Foundation.

U tome trenutku Calvino, već afirmisan pisac poznatih romana (*Staza do paukovih gnijezda, Raspolovljeni vikont, Barun penjač* i dr.) i zaposlenik izdavačke kuće Einaudi, stiže u SAD parobrodom zažalivši što se na put nije otisnuo avionom: *Stigao bih u Ameriku obuzet ritmom svijeta velikih poslova i velike politike, a zapravo ću doći opterećen jednom već jakom dozom američke dosade, američke starosti, siromaštva američkih vitalnih izvora.¹⁰¹* Ubrzo po pojavljivanju New Yorka na horizontu, grada u kojeg će se zaljubiti, shvaća da se gorčina putovanja nadomješta veličanstvenim prizorom koji mu se pojavljuje pred očima: *najspektakularnija vizija koja je dana da se vidi u ovoj zemlji¹⁰²*. New York je grad koji Calvina ostavlja bez daha svojom *nevjerojatnom energijom¹⁰³* iz koje odjekuju elektricitet, velike zgrade, mase ljudi te nacionalni kvartovi (poput italijanskih i kineskih). Naposljetku će ostati duboko urezana piščeva izjava vezana za ovaj grad, napisana za sedmičnik ABC 11. juna 1960: *Ja volim New York i to je slijepa ljubav. (...) Na kraju, nije li*

¹⁰⁰ Calvino, Italo (2000), *Lettere 1940-1985*, ured. L. Baranelli, Mondadori, Milano, str. 1530-31.

¹⁰¹ Calvino, Italo (2019), "Diario americano 1959-1960" u *Eremita a Parigi. Pagine autobiografiche*, Mondadori, Milano, str. 21.

¹⁰² Ibid., str. 24.

¹⁰³ Ibid., str. 25.

*jasno zašto je Stendhal toliko volio Milano. Učinit ću da na mom grobu, ispod mog imena, napišu „Njujorčanin“?*¹⁰⁴ Zanimljivo je primijetiti kako Calvino u kronici svojih njujorških dana često polazi od detalja i pojedinosti crpeći iz njih šire problematike: primjerice, u očima mu zapada i zabavlja ga kako su svi automobili u Americi enormni, nije da ima veliki i malih¹⁰⁵ što prema njemu daje simbolički dojam pokušaja dominacije nad gradom i crtu konformizma sveprisutnog u Americi. Poslije piše kako je prvi put zajahao i popeo se na konja u Americi, baš u Central Parku te otkriva da je upravo to najbolji način da se „dominira“ gradom zaključujući: *Jasno je da je ovo the right way of approach to America jer treba proći historijski cijeli razvoj komunikacijskih sredstava da bih došao do Cadillaca.*¹⁰⁶ Kratkim, jezgrovitim, vrlo lucidnim bilješkama, autor se dotiče različitih četvrti i mjesta grada: poput čuvenog boemskog kvarta Greenwich Villagea, ugroženog građevinskim špekulacijama, gdje odsjeda s kolegama rezidencijalnim piscima i beatniksima, pripadnicima *beat generacije* s pročelnikom Jackom Kerouacom kojeg spominje, a na koje polaže prilično kritički pogled, iako ne negira njihovo osporavanje „vječnog američkog konformizma“. Vrijedni su i jezgroviti opisi mjesta poput: Broadway s prvima „Actor’s Studio“, impresivno Sjedište Ujedinjenih naroda, Wall Street i kult novca, muzej Guggenheim dizajniran pod palicom Franka Lloyd Wrighta i dr. Brojni su i aspekti američkog načina života koje Calvino predstavlja: navika Amerikanaca da sve rade sami zbog troškova rada, organizacije gostoljubivosti i rada u hotelima, pripreme obroka, djevojačkog koledža gdje drži par predavanja te televizijskog svijeta u boji s reklamama.

Krajem januara Calvino svoje putovanje nastavlja prema zapadnoj obali, a potom i prema jugu SAD-a što je tekstualno prema geografskoj osnovi razgraničeno u njegovom dnevniku. Gradovi Middle Westa: Cleveland, Detroit, Chicago su za njega tipični gradovi s ulicama prenapučenim od korištenih auta, kvartova bez centara. Svaki od tih gradova ima svoj kvart Bowery – središta siromaštva, beskućnika, alkoholičara i prostitutki. Na taj način je vidljiva ona druga strana medalje, što je ujedno prevazilazak i Calvinovog vlastitog mita o Americi, jer piše da je u tim gradovima: (...) *u par dana sam imao više osjećaj Amerike nego dva*

¹⁰⁴ Calvino, Italo (2003), *Il visconte dimezzato*, Mondadori, Milano, elektronska knjiga, str. 30 u PDF-u.

¹⁰⁵ Calvino, Italo (2019), „Diario americano 1959-1960“, op. cit., str. 26.

¹⁰⁶ Ibid., 59.

*mjeseca provedena u New Yorku.*¹⁰⁷ Prevažilaženje mita se još lijepo ogleda u rečenici: *Sve u svemu, amerikanizirana Italija odgovara proleterskoj i provincijskoj Americi.*¹⁰⁸ Nadalje će autor-putnik posjetiti provinciju Amerike, ali i velike gradove poput San Franciska, Los Angelesa, Las Vegasa, od kojih će mu se neki svidjeti, neki ne, ali prilikom pristupa svakom gradu i njegovim pojedinostima zadržat će temeljnu karakteristiku svog pisanja koju Marazzi¹⁰⁹ definira kao Calvinovu sklonost nastavljanja od pojedinačnih, čak banalnih stvari do složenijih primjedbi.

Kako se njegov put zapadnom obalom nastavlja dalje prema jugu, tako će autor imati prilike zaći u pueblo naselja i vidjeti siromaštvo nativnih američkih plemena. Autor uočava:

*Činjenica je da Indijanci rijetko emigriraju iz njihovih negostoljubivih predjela i najviše se protive asimilaciji; ali sada omladina pohađa high school i počinju se amerikanizirati. (...) Kako tačno primjećuje prijatelj Ollier – bivši kolonijalni činovnik u Maroku – Amerika je u potpunosti kolonijalna zemlja u kojoj je eliminisan kolonizirani narod, glavna karakteristika, kontradikcija, vitalnost, značenje svih kolonija.*¹¹⁰

Calvino putuje dalje prema jugu, posjećuje New Orleans i stiže do Montgomeryja u Alabami u martu. Tamo će iskusiti sve one probleme na koje nas aktuelno upozorava pokret *Black lives matter* kao posljedice brutalnog nasilja, diskriminacije i progona afroameričkih građana/ki, te naravno djelovanja Ku Klux Klana. Za 6. mart 1960 piše da je bio *dan kojeg nikad neću zaboraviti dok hodam*¹¹¹. *Vidio sam šta je razizam, masovni rasizam, prihvaćen kao jedno od temeljnih pravila društva. Prisustvovao sam jednoj od prvih epizoda pobune crnaca Juga: i bio je to poraz.*¹¹² Calvino je svjedok prosvjeda afroamerikanaca zbog izbacivanja devet studenata crnačkog univerziteta samo zato što su namjeravali sjesti u „bjelački bar“. Dok afroamerički studenti prosvjeduju pjevajući religiozne napjeve, bijeli

¹⁰⁷ Ibid., 63.

¹⁰⁸ Ibid., 70.

¹⁰⁹ Marazzi, M. (1995). „L’America critica e fantapolitica di Italo Calvino“, *Ácoma*, 2(5), str. 24-24.

¹¹⁰ Calvino, Italo (2019), „Diario americano 1959-1960“, op. cit., str. 106.

¹¹¹ Ibid., str. 117.

¹¹² Idem.

sugrađani/ke ih vrijeđaju, urliču i prave buku s druge strane, dok je policija u sredini. Autor je zadivljen kako afroameričke djevojke zadržavaju svoj dignitet dok nastavljaju pričati međusobno ne poginjući glavu pod provokacijama bijelaca nakon što su primorani/e odstupiti i udaljiti se. Slučaj je htio da se tada u Montgomeryju zadesi i Martin Luther King kojeg je Calvino poželio upoznati. Ovako opisuje susret s njim:

Tek što sam stigao u Montgomery na samom vrhuncu situacije, u petak večer sam saznao da je King u gradu i odmah su me odveli do njega. To je jedan čvrst i sposoban momak, (...), debeljuškast mladić s brkovima, podsjeća na jazz svirača, to su političari čije je jedino oružje propovjedaonica i također nenasilje koje im daje mistično ozračje oko sebe: to je jedini mogući oblik borbe koji koriste s kontroliranom političkom sposobnošću koju ih je podučila ekstremna grubost uvjeta. (...) Rasno pitanje je prokleta stvar: jedna ogromna zemlja kao što je Jug već sto godina ne priča i ne misli ni o čemu drugome, i reacionari i progresisti, nego samo o ovome problemu.¹¹³

Nakon putovanja Jugom će se vratiti u svoj voljeni New York, još dva mjeseca boravka prije povratka u Europu, *grad bez korijena i jedini u kojem mogu misliti da ja imam korijenje*¹¹⁴. Njemu će se vraćati i kasnije u svojim djelima *Nevidljivi gradovi* i *Kozmikomike*, gdje će upravo New York postati simbol i model hipermodernosti. Veza i zaokupljenost američkom kulturom neće se za ovog među najpoznatijim italijanskim piscima ograničiti samo na šezdesete godine, nastavit će se i dalje, a u književnosti će se to očitovati kroz *Američka predavanja* koja nažalost neće održati zbog smrti. Ovo poglavlje ćemo zatvoriti redovima profesora iz Milana, Martina Marazzija, a ujedno i ostaviti otvorenim kroz promišljanje o Calvinovom ideološkom kontrastu između Amerike i Europe:

Na svim ovim stranicama ostaje jasan ideološki kontrast između Amerike i Europe, što vjerojatno može objasniti zašto se Calvino osjeća ovlaštenim preuzeti ulogu proroka. Europski čovjek kojeg je Calvino zamislio je onaj koji se suočava sa svijetom na problematski način i pokušava dijalektički riješiti njegove dileme, koristeći se oružjem

¹¹³ Ibid., str. 121-122.

¹¹⁴ Ibid., str. 125.

razuma i logike, razrađujući koncepte, imajući na umu lekcije povijesti. Amerikanac, pak, djeluje u skladu s potpuno drugačijom logikom, baveći se stvarnošću punom činjenica i stvari (a ne koncepata), bogatim geografskim (a ne povijesnim) terminima. Stalnim razvojem ovih pretpostavki, europski intelektualac postaje za Calvina glasnogovornik par excellence kritičkog i reformističkog stava.¹¹⁵

¹¹⁵ Marazzi, M. (1995). „L’America critica e fantapolitica di Italo Calvino“, *Ácoma*, 2(5), str. 28-29.

ZAKLJUČAK

U ovom radu smo prikazali mit o Americi, kulturno-društveni fenomen koji se oblikovao na tlu Italije već u XIX. stoljeću, a određen dvama bitnim faktorima: emigracijom i književnom produkcijom (tj. poljem kulture). Odredili smo rađanje tog kolektivnog narativa, „američkih motiva“ i njihovo prevazilaženje, odnosno odustajanje uslijed vrtloga historijskih (ne)prilika. Posebno se u polju književnosti ispoljavao ovaj fenomen te smo našu analizu uglavnom fokusirali na to polje, ali ne i jedino. Cilj nam je bio kroz analizu odabranih romana i putopisa pokazati kako se upravo u ova dva žanra najbolje odražava „realna“ slika Amerike tj. SAD-a. Zbog toga smo dali pregled koncepata putopisne književnosti, kulture putovanja i iterologije za potrebe našeg rada.

U želji da predstavimo različite historijske momente u ispoljavanju mita o Americi, odlučili smo se za analizu po tri romana i putopisa. Kroz neorealističke romane Cesarea Pavesea i Carla Levija objašnjavamo kontekst tog perioda i američkih tema, a romanom Piera Vittora Tondellija kasniji period koji se određuje kao druga faza italijanskog postmoderne. Putopisci Mario Soldati u svome tekstu prikazuje SAD u doba velike krize 1929. iz studentske perspektive, a Giuseppe Antonio Borgese odlazi u egzil 1931. zbog fašističkog režima i daje svoje viđenje u svom putopisu, dok će Italo Calvino doživjeti tlo SAD-a tek nakon Drugog svjetskog rata. Konkretnim primjerima i njihovom analizom dali smo naš osvrt i tumačenje mjesta u tekstovima koje smatramo ključnim, reprezentativnim te podsticajnim za promišljanje.

LITERATURA

Izvori:

- Borgese, Giuseppe Antonio (2007), *Atlante americano*, Vallecchi, Firenze.
- Calvino, Italo (2019), “Diario americano 1959-1960” u *Eremita a Parigi. Pagine autobiografiche*, Mondadori, Milano.
- Levi, Carlo (1978), *Cristo si è fermato a Eboli*, Einaudi, Torino.
- Pavese, Cesare (2016), *La luna e i falò*, Einaudi, Torino.
- Soldati, Mario (2017), *America primo amore*, Sallerio editore, Palermo.
- Tondelli, Pier Vittorio (2015), *Altri libertini*, Feltrinelli, Milano.

Kritička literatura:

- Bo, Carlo (1960), *Il comunista dimezzato. A colloquio con Italo Calvino, dieci anni dopo Pavese*, «L'Europeo», XVI,16(35). Citirano prema: Calvino, Italo (2019), *Eremita a Parigi. Pagine autobiografiche*, Mondadori, Milano.
- Borgese, Giuseppe Antonio. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 5. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8788>>.
- Calvino, Italo (2000), *Lettere 1940-1985*, ured. L. Baranelli, Mondadori.
- Calvino, Italo (2003), *Il visconte dimezzato*, Mondadori, Milano, elektronska knjiga, PDF.
- de Tommaso, Piero (1959), „Ritratti critici contemporane. Mario Soldati“, *Belfagor*, 14(1), str. 52-71. Preuzeto s: <https://www.jstor.org/stable/26106840> (Datup pristupa 6. 5. 2020)

- Duda, Dejan (2012), *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*, Ljevak, Zagreb.
- Feroni, Đulio (2005), *Istorija italijanske književnosti II*, prev. Mirela Radosavljević et al., CID, Podgorica.
- Gerbi, Sandro (1997), „Ritratti critici di contemporanei. Giuseppe Antonio Borgese politico“, *Belfagor*, 51(1), str. 43-69. Preuzeto s: <https://www.jstor.org/stable/26147849> (Datum pristupa: 24. 4. 2020.)
- *Italia in cifre* (2011), ISTAT, Roma. Preuzeto s: <https://www.istat.it/it/files/2011/03/Italia-in-cifre.pdf> (Datum pristupa: 15. 5. 2021)
- Kulenović, Tvrтко (1995), *Rezime*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo.
- Levi, Carlo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 16. 6. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36251>>.
- Marazzi, M. (1995). „L’America critica e fantapolitica di Italo Calvino“, *Ácoma*, 2(5), str. 23-31.
- Marazzi, Martino (1997), *Little America. Gli Stati Uniti e gli scrittori italiani del Novecento*, Marcos y Marcos, Milano.
- Meda, Ambra (2011), *Al di là del mito. Scrittori italiani in viaggio negli Stati Uniti*, Vallecchi, Firenze.
- Meda, Ambra (2013), „L'italianità "naufragata": Rappresentazioni letterarie dell'emigrato italiano in America nell'odeporica del Ventennio“, *Italica* 90(4), str. 210-226. Preuzeto s: <https://www.jstor.org/stable/23474993> (Datum pristupa: 20. 4. 2020.)
- Mejdanija, Mirza (2020), *Prikaz društva u književnosti italijanskog neorealizma*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Mejdanija, Mirza (2020), *Simbolika i mit u djelima Cesarea Pavesea*, Dobra knjiga, Sarajevo.

- Nigro, Salvatore Silvano, *Viaggio nella «stanza chiusa» della scrittura di «America primo amore»*, u Soldati, Mario (2017), *America primo amore*, Sallerio editore, Palermo.
- Parisi, Luciano (1996), „I libri di viaggio di Giuseppe Antonio Borgese“, *Annali d'Italianistica*, vol. 14, L'Odeporica / Hodoeporics: On Travel Literature, str. 326-340. Preuzeto s: <https://www.jstor.org/stable/24007450> (Datum pristupa 23. 4. 2020)
- Pavese, Cesare, *Ieri e oggi* u *La letteratura americana e altri saggi*, Einaudi, elektronska knjiga, kindle format.
- Ragona, Alberto (2013), *Influenza della narrativa statunitense in Pier Vittorio Tondelli: i casi di Altri Libertini, Rimini e Camere Separate*, Diplomski rad: Univerzitet Ca' Foscari, Venecija.
- Ricorda, Ricciarda (2012) *La letteratura di viaggio in Italia: dal Settecento a oggi*, La Scuola, Brescia
- Said, Edward (2008), *Orijentalizam*, prev. Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Segre, Cesare/Martignoni, Clelia (1996), *Guida alla letteratura italiana : testi nella storia. Vol. III, Dall'unità d'Italia a oggi*, Mondadori, Milano.
- Solar, Milivoj (2005), *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Stojanović, Jugana (1985), „Ćezare Paveze“ u Pavese, Cesare (1985), *Davo na brežuljku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Šimić, Krešimir (2003), „Mit kao antropološka konstanta“, *Bogoslovska smotra*, 73(4), str. 685-711. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/27503> (Datum pristupa: 14. 5.2021.)
- Tondelli, Pier Vittorio. *Treccani, il portale del sapere*. Istituto Giovanni Treccani, 2021. Pristupljeno 22. 6. 2021. <https://www.treccani.it/enciclopedia/pier-vittoriotondelli_%28Dizionario-Biografico%29/>.